

Muhammed Sâdık Kâşgarî'nin Tezkire-i Azîzân Adlı Eseri ve Dil Özellikleri Üzerine¹

Nesrin GEZİCİ*

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi / Received: 26 Temmuz 2021 / 26 July 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 21 Ağustos 2021 / 21 August 2021

(Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır.)

Öz: Tezkire-i Azîzân, Mirza Hâdi Beg'in oğlu Kaşgar hâkimi Osman Beg anısına Muhammed Sâdık Kâşgarî tarafından yazılmıştır. Eserde, XV. asrın ilk çeyreğinden XVIII. asrın ikinci yarısına kadarki zaman aralığında Hocaların, Doğu Türkistan'daki siyasi faaliyetleri ayrıntılı olarak kaleme alınmıştır. Hocalar Dönemi olarak bilinen bu dönem, Doğu Türkistan'ın siyasi ve tarihî yapısıyla ilgili önemli dönüm noktalarından biridir.

¹ Çalışma Prof. Dr. Önal KAYA danışmanlığında “Muhammed Şâdık Kaşgarî Tezkire-i ‘Azîzân İnceleme-Metin-Dizin” (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019), adlı yayımlanmamış doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

* **Dr. Öğr. Üyesi,** Karabük Üniversitesi, Safranbolu Şefik Yılmaz Dizdar Meslek Yüksekokulu. Karabük / TÜRKİYE. ngezici@karabuk.edu.tr , <https://orcid.org/0000-0002-3915-2859>

H.1182/M.1768-1769 yılında yazılan eser, Çağatay Türkçesinin son dönem dil özelliklerini yansıtmaktadır. Tezkire-i Azîzân'ın Oxford Bodleian Kütüphanesi'nde "MS. Tur d.20" koduyla yer alan nüshası bu çalışmanın esasını oluşturmaktadır. St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsünde bulunan iki nüsha ve Oxford Bodleian Kütüphanesi'ndeki diğer nüsha karşılaştırılarak yeni bir metin oluşturulmuştur. Bu makalede, Muhammed Sâdık Kâşgarî'nin Tezkire-i Azîzân adlı eseri hakkında bilgi verilecek, eserin önemli dil özellikleri örneklerle tespit edilecek ve eserin son dönem Çağatay Türkçesini yansıtan özelliklerine dikkat çekilecektir. Bu çalışmayla, son dönem Çağatay Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesine geçiş döneminde yer alan dil özelliklerinin ortaya konulmasına katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Muhammed Sâdık Kâşgarî, Tezkire-i Azîzân, Hocalar Dönemi.*

Muhammad Sâdık Kâshgarî's Work Tezkire-i Azîzân and on It's Language Features

Abstract: Tezkire-i Azîzân was written by Muhammed Sâdık Kâshgarî in memory of Osman Beg, the ruler of Kashgar, son of Mirza Hadi Beg. In the work, XV. XVIII. from the first quarter of the century. The political activities of the Khojas in East Turkestan during the time period until the

second half of the century were written in detail. This period, known as the period of Khojas, is one of the important turning points regarding the political and historical structure of East Turkestan.

Written in A.H.1182/A.D.1768-1769, the work reflects the late period language features of Chagatai Turkish. In Tezkire-i Azîzân's Oxford Bodleian Library the code "MS. The copy of "Tour d.20" forms the basis of this study. A new text was created by comparing two copies in St. Petersburg Institute of Oriental Studies and the other copy in the Oxford Bodleian Library. In this article, information will be given about Muhammed Sâdik Kâshgarî's work titled Tezkire-i Azîzân, the important language features of the work will be determined with examples and attention will be drawn to the features of the work reflecting the late Chagatai Turkish. With this study, it has been tried to contribute to revealing the language features in the late Chagatai Turkish and the transition period to the New Uyghur Turkish.

Key words: *Muhammed Sâdik Kâshgarî, Tezkire-i Azîzân, the period of Khojas.*

I. Tezkire-i Azîzân'ın Yazarı ve Konusu

Tezkire-i Azîzân (Hocalar Tarihi), Muhammed Sâdik Kâshgarî tarafından Osman Beg'in anısına Rahime Ağaç'a'nın

teşebbüsleriyle kaleme alınmıştır. Eserde, XV. yüzyılın ilk çeyreğinden XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadarki zaman aralığında yaşamış hocaların Doğu Türkistan'daki siyasi faaliyetleri anlatılmaktadır. Tasavvufî konuların ağırlıklı olarak kaleme alındığı bu eser, söz konusu yüzyıllardaki siyasi, sosyal ve iktisadi hayata ışık tutabilecek verilere sahip olması açısından kıymetli bir eserdir.

Son dönem Çağatay Türkçesi dil yadigârlarının gün ışığına çıkartılarak dil özelliklerinin tespit edilmesi Türkoloji çalışmaları için son derece önemlidir. Çağatay Türkçesinin devamı sayılan Yeni Uygur Türkçesine geçiş metinlerinde hem Çağatay Türkçesi hem de Yeni Uygur Türkçesi ses ve şekil özelliklerini tespit etmek mümkündür.

Üzerinde doktora tezi olarak üzerinde çalıştığımız bu eser, 18. yüzyılda kaleme alınmıştır. Bu özelliği sebebiyle eserde her iki döneme ait ses ve şekil özellikleri görülmektedir. Bu makalenin amacı, son dönem Çağatay Türkçesi için önemli bir kaynak olarak sayılan Tezkire-i Azîzân'ın dikkat çekici dil özelliklerini ortaya koymaktır.²

² Detaylı bilgiler için "Muhammed Şâdık Kaşgari Tezkire-i 'Azîzân İnceleme-Metin-Dizin", (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019) adlı yayımlanmamış doktora tezinden yararlanılabilir.

Muhammed Sâdık Kâşgarî, Mollâ Şâh Alâ Âhun'un oğlu olarak Kaşgar'da dünyaya gelmiştir. Kaynaklarda, doğum tarihi olarak 1721, 1725 ve 1740 gibi farklı tarihler zikredilmektedir. S. Mollaudov, Kâşgarî'nin doğum tarihini M.1740 olarak vermekte ve 1740-1849 yılları arasında bir yüzyıldan fazla yaşamış olduğunu tahmin etmektedir (Kumru, 2016: 45).

Necdet Tosun, Kâşgarî'nin şiirlerinde "Sâdık" veya "Sâdıkî" mahlasını kullandığını, H.1266/M.1849 yılında Kaşgar'da bir siyasi ihtilal kargaşasında öldürüldüğünü ifade eder (Tosun, 2011: 94).

H.1252/M.1836'da yazdığı Hediye-nâme adlı bir sayfalık vakfiye kaydında 114 yaşına girdiğinin kaydı vardır, buna göre H. 1138/M.1725-1726 senesinde doğmuş olmalıdır. 1849 yılında 127 yaşında vefat etmiştir (Tosun, 2011: 94). Mezarı, Yusuf Has Hâcib'in mezarının yanında "Ak Mezar" adı verilen yerdedir (Öger, 2010: 539).

İlk eğitimini babasından alan Muhammed Sâdık Kâşgarî, Kaşgar'ın Döletbag (Devletbağ) köyündeki Medrese-i Hâmidiye'de Farsça, matematik, edebiyat, tarih ve coğrafya eğitimi almıştır. Kaşgar Hânlık Medresesinde ders vermiş ve Kaşgar Şer'î Mahkemesine baş kadılık yapmıştır (Tosun, 2011: 93).

Muhammed Sâdık Kâşgarî'nin edebî faaliyetleri şiirle başlamıştır. Şiirlerinin çoğunu gazeller, mesneviler, muhammesler, rubailer, sakinâmeler ve müsemmenler oluşturur. Sakinâmelerde Uygur Türklerinin içinde bulunduğu sosyal ve siyasi durumu işlemiştir (Öger, 2010: 538-539).

Muhammed Sâdık Kâşgarî; tarih, din, ahlak, tezkire, şiir ve tercüme gibi birçok alanda eser vermiş ve Uygur edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Abdurehim Nizarî, Turduş Ahun Ğerbî, Noruz Ahun Ziyaî, Zeydin Korulbegî gibi döneminin diğer şair ve yazarlarıyla birlikte Uygur Türkleri arasında ilim ve fennin ilerlemesi için mücadele etmiştir (Öger, 2010: 538-539).

Kâşgarî'nin değişik türde yazdığı telif ve tercüme eserleri vardır. Zübdetü'l-mesâil ve'l-akâid, Tezkire-i Ashâb-ı Kehf, Âdâbu's-sâlihîn, Kıyâfetü'l-beşer, İslâm Esâsı, Keşfu'l-kulûb, Kur'ân Tefsîri ve Tezkire-i Azîzân telif eserleri; Târîh-i İskenderiyye ve Tâcnâme-i Şâhî, Tercüme-i Târîh-i Reşîdî, Ravzatü'l-vâ'izîn-i Ferâhî ve Münâcât ise tercüme eserleridir.

Muhammed Sâdık Kâşgarî'nin ayrıca Dîvânü Lügâti't-Türk müellifi Mahmud Kâşgarî'nin Kaşgar'ın Opal ilçesindeki türbesine H.1252/M.1836'da Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin Mesnevî'sinin yazma bir nüshasını hediye etme

vesilesiyle yazdığı küçük bir Hediye-nâme adlı bir sayfalık vakfiye kaydı vardır (Tosun, 2011: 93-94).

Bu makaleye konu olan Tezkire-i Azîzân'ın adı, eserin yazarı Muhammed Sâdık Kâşgarî tarafından metnin başında belirtilmiştir. Yazar, Tezkire-i Azîzân'ın yazımıyla ya da verilen bilgilerle ilgili olarak bir eksiklik varsa bunun kendisinden kaynaklandığını, okuyucuların bu durumu dikkate alarak kendisini mazur görmelerini ve onu hayır dua ile anmalarını ifade etmiştir (B2-5a/14-15; B2-5b/1-2).

H.1182/M.1768-1769 yılında yazılmış olan eserle ilgili farklı adlandırmalar vardır. Eser üzerinde çalışma yapan araştırmacıların Tezkire-i Hâcegân, Tezkire-i Azizân (Çelik, 2012: 79); Tezkire-i Hâcegân, Tezkire-i Âzizân, Tezkire-i Cahan, Durrü'l-Mazhar (Kumru, 2016: 1); Tezkire-i Cahan, Tezkire-i Hocagan, Tezkire-i Azizan (Kurban, 1995: 94); Tezkire-i Azizan, Tezkire-i Hâcegan, Tezkire-i Cahan, Kitab-i durr-i mazhar (Tashbayeva: 2016: 8) gibi isimleri kullandıkları görülmektedir.

Eserin girişinde belirtildiğine göre Muhammed Sâdık Kâşgarî, Mirza Hâdi Beg'in oğlu Kaşgar hâkimi Osman Beg ve onun annesinin talebi üzerine, Tezkire-i Âzizân'ı yazmış ve Doğu Türkistan'da yaşayan Hoca İshak Veli'ye (Hoca İshak Veli, Mahdum-ı Âzam Ahmed Kasânî neslindedir) ithaf etmiştir (Çelik, 2012: 79).

Muhammed Sâdık Kâşgarî, bu eseri yazma sebebini ise eserinde şöyle ifade etmiştir: *“Yarkent’in hükümdarı Mirza Hudi Beg’in gözbebeği olan oğlu Osman Beg Kaşgar’a hakim idi.... Hakim Osman Beg’in Rehime Agca adlı anası, zayıflara, yoksullara, bilginlere, iyilerin çocuklarına şefkat gösterirdi. Birçok nesilden beri İshak Veli ve onun evlatlarına mürid olarak bağlanmıştı. Benim gönlüme İshakiye hocalarının tarihi olaylarını tezkire şeklinde yazsam, diye bir fikir geldi. Böylece, hocaların tarihi hakkında bir tezkire yazabilsem, dünyada benim adımda bir hatıra kalır, diye karara geldim. Ben ki zavallı Muhammed Sadık çaresizlikten, ilmi kabiliyetimin yetersizliğinden, Ulu Tanrı’dan yardım isteyerek, bütün gücüm ile Hicri 1182 (Miladi 1768) yılında Tezkire-i Cahan’ı yazmaya başladım.”* (Kurban, 1995: 94) (B2-2b/9-15; B2-3a/1-15; B2-3b/1-15; B2-4a/1-3)

Shakhida Tashbayeva’ya göre Muhammed Sâdık Kâşgarî'nin Tezkire-i Azîzân’ı yazmaktaki amacı sorumluluk duygusudur. Kâşgarî, eserde isimleri geçen şeyhlerin (azizlerin) her birinin bütün Müslümanlarca bilinmesinin ve ruhlarına dualar edilmesinin gerektiğini düşünmektedir (Tashbayeva: 2016: 71).

Kaşgar emîri Mîrzâ Osman Beg b. Hâdî Beg’in talebi üzerine Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan eser, Doğu Türkistan’da idarecilik yapan kişiler hakkında tarihî bilgiler

vermektedir. “Hocalar Dönemi” adıyla anılan bu devirde idari görevde bulunan Akdağlık ve Karadağlık hocaları, Semerkand’ın Dehbîd köyünde mezarı bulunan Mahdûm-ı Âzam Hâcegî Ahmed Kâsânî’nin neslinden gelmekteydiler. Eserin baş tarafında Mahdûm-ı Âzam’ın hayatı ve bazı menkıbeleri, onun oğlu Hoca İshak Veli’nin menkıbeleri ve Kazaklar ile Kırgızlar arasında İslamiyet’in yayılmasındaki rolü, yine Mahdûm-ı Âzam’ın neslinden gelen Âfâk Hoca hakkında bazı bilgiler yer almaktadır. Eserin sonraki bölümleri ise tarih kitabı mahiyetindedir (Tosun, 2011: 152-153).

Tasavvuf ağırlıklı olan bu eserde, Doğu Türkistan’ın siyasi, sosyal ve iktisadi durumunu yansıtan veriler bulunmaktadır (Tuğ, 2004: 29).

Eserde, Cungar Hanlığı hükümrânlığı altındaki Doğu Türkistan’da meydana gelen önemli olaylar tasvir edilmiştir. Muhammed Sâdık Kâşgarî, hocaların Akdağlık ve Karadağlık olarak bölünmesi ve aralarındaki mücadelelerden söz eder. Ayrıca o dönemde Doğu Türkistan’da meydana gelen diğer olaylar hakkında bilgi verir. Bunların dışında Karadağlık Hocaların Kalmuklarla mücadeleleri ve Kırgızların da bu mücadeleye dâhil olmaları eserde ayrıntılı olarak anlatılmış, Kırgızların Yarkend’e belirli aralıklarla yağma akınları

düzenlemeleri, her seferinde şehir halkından bir kısmını esir almaları söz konusu edilmiştir (Çelik, 2012: 79).

Altışehir olarak adı geçen Kaşgar, Yarkent, Hoten, Aksu, Üçturfan ve Kuçar ile birlikte Yenihisar, Endican, Feyzâbâd, İli, Oş, Kargalık gibi yer adları da Tezkire-i Azîzân'da geçmektedir. Bunlar dışında eserde bazı küçük yerleşim birimleri ile dağların vb. coğrafi bölgelerin isimleri de yer almaktadır (Kumru, 2016: 58-63).

Tezkire-i Azîzân, Hocalar Dönemi ile ilgili önemli bir kaynaktır. Muhammed Sâdık Kâşgarî, tarihsel bilgiye geçmeden önce hocaların şecere ve silsilelerine dair detaylı bilgiler vermiş, onların soylarını Hz. Hüseyin vasıtasıyla Hz. Peygamber'e dayandırmıştır.

Tezkire-i Azîzân'da anlatılan olaylar çoğunlukla dinî bir motifle süslenmiş ve hocaların faaliyetlerine manevi bir arka plan oluşturulmuştur. Eserde sık sık ayet ve hadislerden alıntılar yapılmıştır. Ayet ve hadisler, özellikle konuların açıklamalarının yapıldığı bölümlerde yer almaktadır. Kâşgarî, eserinde olayları anlatırken ayet ve hadisleri Arapça şekliyle almış, onları bazen Türkçe açıklamıştır.

Tezkire-i Azîzân'da Farsça şiirlerin orijinal şekilleriyle yer alması dikkat çekicidir. Eserde; Mevlânâ, Hâfız Şîrâzî, Ali Şîr Nevâyî, Nizâmî, Sâyib-i Tebrizî, Ahmed

Hoca-i Kâsânî, Nâsır Ali, Mir Seyyid Şerî Cürçânî, Arşî gibi şairlerin şiirlerinden örnekler alınmıştır. Kâşgarî, olayları anlatırken uygun olan yerlerde konuyla ilgili şiirlere yer vermektedir. Bunu yaparken “beyt”, “şiiir” “mısra”, “nazım” başlıklarını kullanmıştır. Gerek alıntı yaptığı şairlerin şiirlerini tercüme ettiği yerler gerekse kendi şiirleri, Muhammed Sâdık Kâşgarî'nin şairlik yeteneğini gösterir niteliğe sahiptir.

Tezkire-i Azîzân, sadece Hocalar Döneminin siyasi hayatını anlatan bir eser özelliği taşımaz, aynı zamanda bölgedeki eğitim faaliyetleri hakkında da bilgi veren bir kaynak olma özelliği taşır. O dönemde eğitim sisteminin temelini medreseler oluşturmaktadır. Bu kurumlarda dinî ilimlerin yanında fen ilimleri de tahsil edilmektedir. Başka bir eğitim şekli ise Doğu Türkistan'da etkisini ciddi anlamda gösteren ve tarikat marifetiyle yapılan dinî eğitimidir. Bu kurumlar, verdikleri dinî eğitimin yanında siyasi ve toplumsal konularda da işlev görmektedir. Dönemin sosyal hayatı hakkında bilgi veren Tezkire-i Azîzân'da o dönemde inşa edilen bazı medreselere ilişkin (Ak Medrese gibi) bilgiler de bulunmaktadır.

II. Tezkire-i Azîzân'ın Yazma Nüshaları

Tezkire-i Azîzân üzerine yapılan çalışmalarda, eserin yirmiden fazla nüshasının tespit edildiği ve bunların dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yer aldığı anlaşılmaktadır (Sawada, 2010: 10).

Eserin nüshaları; Oxford, Londra, Paris, Berlin, Lund, Taşkent, Urumçi, Pekin ve St. Petersburg'da bulunmaktadır:

British Museum'da üç nüshası bulunan eserin OR. 5338 (Tazkirat al-Tahaman), OR. 9662 (Tazkirat al-Jahan), OR. 6992 (Tazkira-i Jahan) katalog numaralarında;

St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsü'nde bulunan nüshaları D126, D127, D191, B770, B776, B876, C582 ve C583 katalog numaralarında;

Oxford Bodleian Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Bölümünde MS. Ind. Turk. 3, MS. Ind. Turk. 5, MS. Ind. Turk. 8, MS. Turk d.20 katalog numaralarında;

Berlin'de Ms. or. fol. 3292 katalog numarasında;

İsveç Lund Üniversitesinde Jarring Koleksiyonu'nda Prov. 288 ve Prov. 313 katalog numaralarında iki yazma nüshası bulunmaktadır.

Doğu Türkistan Özerk Cumhuriyeti'nde Nadir Eserleri Koruma Arşivi'nde de nüshaları vardır.

Tezkire-i Azîzân üzerinde batılı araştırmacılarının katalog çalışmaları son derece önem arz etmektedir:

A.M. Muginov'un "Opisanie Uygurskih Rukopisey İnstituta Naradov Azii" adlı çalışmasında Petersburg nüshalarına dair³ bilgiler yer almaktadır. Muginov'a göre St. Petersburg'daki yedi el yazması iki gruba ayrılır. O'na göre bir grup, "Tadhkira-i Hacegan" (iki nüsha) başlığını diğer grup ise "Tadhkira-i 'Azizan" (beş nüsha) başlığını taşımaktadır. Muginov çalışmasında "Tadhkira-i Hacegan"ın (Grup B) "Tadhkira-i 'Azizan"ın (Grup A) kısaltılmış bir versiyonu olduğunu söylemektedir. Muginov'un bu görüşünün ardından L. V. Dmitrieva ve S. N. Muratov bu el yazmaları karşılaştırmıştır. Onların kataloglarına göre "Tadhkira-i 'Azizan" ("birinci versiyon", Grup A) olarak adlandırılan eser, 35 veya 36 bölümden oluşurken "Tadhkira-i Hacegan" ("kısaltılmış versiyon", Grup B) olarak adlandırılan eser ise 33 bölümden oluşmaktadır. D126 (Tadhkira-i Hacegan) ve B776 (Tadhkira-i 'Azizan) yazmalarının her bölümünün adları ve onların kısa içerikleri katalogda listelenmiştir. Katalogda verilen bu listeden bu iki

³ Prof. Dr. Halil İbrahim USTA tarafından Türkiye Türkçesine aktarılarak söz konusu çalışmadan yararlanmamız sağlanmıştır.

grup yazmalarının içeriğinin neredeyse birbiriyle örtüştüğü görülmektedir (Sawada 2010: 10).

Minoru Sawada, “Three Groups of Tadhkira-i Khwajagan: Viewed from the Chapter on Khwaja Afaq” adlı çalışmasında kendisinden önce yapılan katalog çalışmaları hakkında bilgi vermiş ve “Hâce Afâk” bölümünün içeriğini karşılaştırarak yazmaları üç gruba ayırmıştır. Nüshaları; Grup A, Grup B, Grup C şeklinde listelemiş ve eserin nüshaları hakkındaki görüşlerine yer vermiştir (Sawada, 2010: 11-29). Minoru Sawada'nın Tezkire-i Azîzân'ın nüshaları hakkında ayrıntılı bilgiler verdiği bu makale, eserin nüshalarının tespit edilip üzerinde çalışmaların yapılmasında önemli bir rol oynamıştır.

H.F. Hofman'ın “*Turkish Literature: A Bio-Bibliographical Survey*” adlı çalışmasında ise eserin tüm nüshalarına dair bilgiler yer almaktadır.

III Tezkire-i Azîzân Üzerinde Yapılmış Çalışmalar

Tezkire-i Azîzân'ın önemi araştırmacılar tarafından fark edilmiş, yüksek lisans ve doktora tezlerinin yanı sıra çeşitli makalelerde de bu eser ele alınmıştır.

Tezkire-i Azîzân, ilk defa Doğu Türkistan'da araştırmalar yapan asker ve tarihçi Kazak bilim adamı Çokan Velihanov tarafından tanıtılmıştır. Velihanov'dan sonra Rus

tarihçilerin çalışmalarından oluşan Michells kardeşler tarafından 1856 yılında İngilizce olarak Londra’da basılmıştır. Ardından Henry Bellew, “Kaşgar Tarihi” adlı kitabında Tezkire-i Azîzan’dan alıntılar yapmıştır. 1897 yılında İngiliz araştırmacı N. Ellias eserin el yazmaları üzerine, 1904 yılında Wilhelm Barthold “Türkistan Misyonu Üzerine Rapor” adlı çalışmasında eserden söz etmişlerdir. Alman tarihçi Martin Hartmann da 1905 yılında Tezkire-i Azîzân üzerine araştırma yapan araştırmacılardandır (Tashbayeva, 2016: 9).

Robert Barkley Shaw, “The History of the Khojas of Eastern Turkistan Summarised From The Tazkira-i Khwajagan of Muhammad Sadiq Kashghari” adlı çalışmasında “Tezkire-i Hacegân” olarak adlandırdığı bu eserden yola çıkarak Hocalar Tarihi ve hocaların şecereleri hakkında bilgi vermiştir.

Tezkire-i Azîzân, 1988’de Yeni Uygur harfleriyle Nicat Muhlis ve Şemsidin Emet tarafından, Kaşgar’da neşredilmiştir. Ayrıca eser, Aytcan Ş. Nurmanova tarafından ön söz, Kazakça tercüme ve St. Petersburg yazmasının tıpkıbasımı ile birlikte 2006’da Almatı’da da yayımlanmıştır.

İklil Kurban’ın “Hocalar Devri” başlıklı doktora tezi 1995 yılında “Doğu Türkistan İçin Savaş” adıyla Türk Tarih

Kurumu yayınlarından çıkmıştır. Araştırmacı, tezinde Hocalar Dönemini ayrıntılı olarak değerlendirmiş, bunu yaparken bu dönemin önemli kaynaklarından biri olan Tezkire-i Azîzân'da geçen bilgilerden yararlanmıştır.

Kadir Tuğ, “Doğu Türkistan’da Hocalar Dönemi” adlı yüksek lisans tezinde Türkistan’da genel Türk Tarihi içinde araştırılmaya başlanan Hocalar Döneminin Kırgız, Uygur, Kalmuk ve Çin tarihi açısından çok önemli olduğunu vurgulayarak “Hocalar Dönemi” olarak tarihe geçen dönemi çeşitli boyutlarıyla incelemiştir.

Kadir Tuğ, “XVII-XVIII. Yüzyıllarda Doğu Türkistan’da Eğitim” adlı makalesinde ise Doğu Türkistan’da XVII-XVIII. yüzyıllarda sürdürülen eğitim faaliyetlerini incelemiştir. Tuğ, Doğu Türkistan bölgesinde söz konusu yüzyıllarda yazılmış olan eserlerden yararlanmış, ayrıca bölgeye gelen seyyahların eserlerini incelemiş, bu eserlerde yer alan eğitim ile ilgili açıklamaları ve bilgileri analiz etmiştir. Bu eserlerde eğitim faaliyetlerinin ve siyasi olayların anlatılmakta olduğunu ifade etmiş; dönemin eğitim kurumları olan medreselerin işleyiş sistemi, idari yapısı, finansal kaynakları, öğretmen ve öğrencilerle ilgili bilgilerin nasıl olduğunu Tezkire-i Azîzân temelinde değerlendirmiştir.

Adem ÖGER, “Uygur Türkleri Arasında Tezkirecilik Geleneği ve 18. yüzyılda Yazılmış Bir Tezkire Örneği: Tezkire-i Ezizân” başlıklı bildirisinde, Uygur Türkleri arasında tezkirecilik geleneğinin ortaya çıkışı ve tezkire türünde yazılmış bazı eserlerin şekil, yapı, içerik ve işlev özellikleri hakkında bilgi vermiş, daha sonra Tezkire-i Azîzân’ı tanıtır ve değerlendirmiştir.

Necdet Tosun, “Türkistan Dervişlerinden Yâdigâr - Orta Asya Türkçesiyle Yazılmış Tasavvufî Eserler-” adlı çalışmada “Orta Asya Türkçesiyle” yazılmış tasavvufî eserleri tanıtmıştır. Bu dönemin önemli bir eseri olan Tezkire-i Azîzân ve yazarı Muhammed Sâdık Kâşgarî hakkında bilgi vermiştir.

Muhammed Bilal Çelik’in “Saidiye Hanlığı ve Hocalar Devri Kaynakları” adlı makalesinde tarih boyunca Doğu Türkistan, Küçük Buhara, Kaşgarya, Altışehir, Tarım Havzası, Çin Türkistan’ı ve Sincan (Sinkiang) isimleriyle anılan bölgenin belli başlı tarihî kaynaklar tanıtılmaktadır. Bu çalışmada, dönemin önemli kaynakları arasında olan Tezkire-i Azîzân hakkında bilgi yer almaktadır.

Coşkun Kumru, “Muhammed Sâdık Kaşgarî’nin Tezkire-i Hâcegân Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi” adlı yüksek lisans tezinde Tezkire-i

Azîzân'ın transkripsiyonunu ve değerlendirmesini yapmıştır. Bu çalışmasını yaparken eserin Doğu Türkistan'da bulunan nüshasını temel almıştır. XIX. yüzyıla kadar olan süreçte Türkistan'daki siyasi, dinî gelişmeleri değerlendirmiş, eserin ve yazarın tarihsel önemine değinmiştir.

Coşkun KUMRU, “Tezkire-i Hâcegân'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi” adlı makalesinde ise Hocalar Döneminin en önemli kaynak eseri olduğunu söylediği Tezkire-i Azîzân'dan yararlanarak Doğu Türkistan'ın siyasi, manevi ve kültürel hayatını değerlendirmiştir.

Shakhida TASHBAYEVA, “Uygur Edebiyatından Bir Tezkire Örneği Tezkire-i Azizan (Transkripsiyon, Çeviri, Dizin)” adlı yüksek lisans tezinde Tezkire-i Azîzân'ın ilk elli sayfasına ait metnin transkripsiyonunu, tercümesini ve dizinini yapmıştır. Bu çalışma; giriş, transkripsiyon, çeviri ve dizin olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Tezde eserin üç nüshası dikkate alınarak Necat Muhlis ve Şemseddin Emet tarafından hazırlanan Uygur alfabesiyle yazılmış baskısı kullanılmıştır. Üzerinde çalışılan Yeni Uygurca metin de ek olarak verilmiştir.

Yukarıda sözü edilen çalışmalar, dünyanın çeşitli bölgelerinde yer alan Tezkire-i Azîzân nüshaları üzerine yapılmış önemli tespitler içermektedir. Bu tespitler

incelendiğinde, eserin bir bütün halinde ortaya çıkarılmadığı ve dil incelemelerinin yapılmadığına dair eksikliklere dikkat çekildiği görülmektedir. Tarafımızca yapılan doktora çalışmasında, eserin daha önce çalışılmamış olan dört nüshası karşılaştırılmış ve yapılan bu nüsha karşılaştırmalarıyla ortak bir metin oluşturulmuştur. Bu nüshaların gerek temininde gerekse karşılaştırılmalarında yorucu, bir o kadar da uzun zaman harcanmış ve tam bir metnin ortaya konulmasına, metnin dil özelliklerinin tespit edilmesine çaba gösterilmiştir.⁴

IV. Tezkire-i Azîzân Metni Kurulurken İzlenen Yol

Çalışmamızda, metni kurarken Tezkire-i Azîzân'ın Oxford Bodleian Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Bölümü'nde yer alan MS. Turk d.20 numaralı nüshasını esas aldık. Karşılaştırdığımız diğer nüshalardan TA, TH1 ve B1 nüshaları genel itibariyle tertip ve imla bakımından aynı karakteri taşımaktadırlar. Ancak bu benzerliklere rağmen metin oluştururken bahsi geçen nüshaların farklılıklarını tespit ettik ve bunları dipnotta belirttik.

⁴ Doktora çalışmamız sonrasında Almanya ve İsveç'te yer alan diğer üç nüsha temin edilmiş ve bu nüshaların diğer nüshalardan farklılıkları, ortaklıkları, istinsah edildiği dönemin dil özelliklerini yansıtmadığı üzerine tarafımızca çalışma yapılmaktadır.

Tezkire-i Azîzân'ın nüshalarından dördünü ilgili kütüphanelerden temin ettik. Bu nüshalardan, TA olarak kısaltılan B776 numarada kayıtlı nüsha, St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsünde; TH1 şeklinde kısaltılan nüsha da yine St. Petersburg Doğu Yazmaları Enstitüsünde D127 numaralı kayıтта yer almaktadır. Bu nüshaların dışında Oxford Bodleian Kütüphanesi Türkçe Yazmaları bölümünde MS. Ind. Inst. Turk. 3 ve MS. Turk d.20 numaralı kayıtlarda yer alan iki nüshayı da temin ettik. Bunlardan birini B1, diğerini B2 olarak kısalttık.

B2 olarak kısalttığımız nüsha, çalışmamızın esasını oluşturmaktadır. Bu nüsha 161 varak, 15 satırdan oluşmaktadır. Diğer nüshalardan B776, 142 varaktan ve 13 satırdan; TH1 adı verilen nüsha, 151 varak, 17 satırdan; B1 adlı nüsha 125 varak, 19 satırdan oluşmaktadır.

Metni oluştururken şu yöntemi izledik: Asıl metnimiz olan B2 nüshasına göre sayfaları a-b şeklinde isimlendirerek sayfa numaralarını verdik, diğer nüshaların değişen sayfalarını da metin içerisinde göstererek cümlelerin anlamlı olmasına dikkat ettik. Asıl nüshada bulunmayan ama diğer nüshalarda bulunan yerleri [] şeklinde gösterdik.

V. Tezkire-i Azîzân'ın Dil Özellikleri

Kurulan metnin ses ve şekil özellikleri ile ilgili sözü geçen doktora tez çalışmamızda ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Bu makalede ise eserde yer alan dikkat çekici özelliklere yer vermeyi uygun gördük:

Ses Özellikleri (Ünlüler)

1. Çağatay Türkçesinde kapalı /è/ sesiyle birlikte dokuz ünlü bulunmaktadır: a, e, è, ı, i, o, ö, u, ü. Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelerde uzun ünlüler [ā, ī, ū] bulunmaktadır. Dokuz ünlüden beşi ince [e, è, i, ö, ü], dördü kalındır [a, ı, o, u]. Bu ünlülerden beşi geniş [a, e, è, o, ö], dördü dardır [ı, i, u, ü]. /è/ sesi Türkçede /e/ ile /i/ arasında yer alan yarı geniş bir ünlüdür (Argunşah 2015: 79).

Kapalı /è/ sesi, metnin transkripsiyonunda /i/ ile gösterilmiştir: *boladurğan irdiler B2 12b/12, bolur idi B2 12b/11, ir B2 149b/9, irenlerge B2 66a/7, irtesi B2 114b/14, kiçe B2 15b/3, kilürler B2 80a/5, kiltürüp B2 160a/13, kiçürdiler B2 24b/13, kiser B2 124a/9, min B2 126a/5.*

Son dönem Çağatay Türkçesi metinlerinde görülen Arapça ve Farsça kelimelerin orijinal hallerinde bulunmayan ünlülerin, metinde bir ünlüyle temsil edildiği görülmektedir: *gerdişke B2 123a/5, girân B2 120b/8, hâşıl kılıpdur B2 157a/6, hâzır boldılar B2 13b/10, imân-ı kâmillig B2 64b/7,*

lâzım 74b/1, Kâsım B2 15a/8, mıltık-endâzlarını B2 148a/13, Mirzâ B2 121a/14, mir-zâde B2 121a/6, muhliş B2 115b/11, müctehidler 51a/7, nevâzişler B2 38b/4, pîr-i mürşidliğ B2 49a/6.

2. Türk dili tarihinde Eski Türkçeden itibaren kalınlık-incecik uyumu vardır. Bu uyum Çağatay Türkçesindeki bazı kelimelerde bozulmuştur. Bu eserde de Türkçe kökenli kelimelerde kalınlık-incecik uyumu vardır. Bir kelimedede kalınlık-incecik uyumunun olup olmadığı /G/ ve /K/ seslerinin ince veya kalın yazımından anlaşılmaktadır. /k/ ve /g/ sesi ince olduğunda kef (ك), /k/ kalın olduğunda kaf (ق), /g/ kalın olduğunda da gayın (غ) harfiyle gösterilmektedir.

Çağatay Türkçesinde Arapça ve Farsçadan geçmiş olan kelimelere genellikle kalın ünlülü eklerin geldiği görülmektedir. Alıntı kelimelerde +GA, +KA yönelme durumu eki, +IİK isimden isim yapım eki, +IIG isimden sıfat yapım eki, +rAK karşılaştırma eki, +KI aitlik eki /K/ ve /G/ seslerini içerdikleri için uyumu bozabilirler. Bu eklerle ilgili metinde geçen örnekler genellikle kalın ünlülüdür:

+GA, +KA Yönelme Durumu Eki: *defterleriğa B2 2b/8, dervâzesiğa B2 76a/8, fetğiğa B2 79b/12, ferzendleriğa B2 47b/9, hâlleriğa B2 43a/12, hükmiğa B2 132b/14, küyığa B2 158a/5, maşlahatığa B2 157b/12, sebebiğa B2 78b/3.*

+IIK İsimden İsim Yapım Eki: *cefā-piṣelik B2 28b/9, cevlān-bāzlık B2 125a/4, gāliblik B2 124b/13, gazīlik B2 66a/7, ḥiṣlik B2 126a/11, ḥūn-rizlik B2 28b/9, ḥoṣ-ḥāllik B2 97b/2.*

+IIG İsimden Sıfat Yapım Eki: *beṣāšetlik B2 90b/9, nermlig B2 79a/1, pīr-i mürşīdlik B2 49a/6, şūretlik B2 78a/16, şiddetlik B2 56a/11, şehlik B2 14a/2.*

+rAK karşılaştırma eki: *‘acebraḳ B2 10a/5, bārīkraḳ B2 95a/7, bihraḳ B2 27a/5, bihterraḳı B2 71a/5, ḳavīraḳ B2 38a/11.*

+KI aitlik eki: *cevānibdaḳı B2 84b/15, evvelḳı B2 5b/10.*

Alıntı kelimelere gelen eklerden “**+IIK İsimden İsim Yapım Eki**”nin hem kalın hem de ince sıradan ikili şekilde kullanıldığı örneklere metinde rastlamak mümkündür: *bed-bahtlik B2 53b/9 ~ bed-bahtlik B2 73b/9, ṭarīḳalık B2 54a/11 ~ ṭarīḳalik B2 58a/9, tefriḳalık B2 99b/13 ~ tefriḳalik B2 125b/4.*

3. Çağatay Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumunun tam olmadığı görülmektedir. Metinde de bu uyum tam değildir, düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan bazı örnekler şunlardır: *altun B2 24a/1, Artuç B2 99b/9, artuḳ B2 110a/12, börileri B2 8a/2, ḳaraṅḡu B2 72a/13, ḳoyı B2 2b/14,*

oğrılıklar B2 32a/6, savrulğan B2 91a/12, sınıuğ B2 108a/1, tamuğ B2 162b/1, tavuşları B2 19a/12, yalguz B2 122a/3, yaruğ B2 108a/1, yavuğ B2 68b/14, yünçi B2 65a/7.

Düzlük-Yuvarlaklık Uyumuna Uymayan Ekler ise şunlardır:

Düz Ünlülü Ekler

+nîng / +niñg Tamlayan Durumu Eki: *gürühniñg B2 81b/10, muniñg B2 6b/3, özümniñg B2 27b/8, püştniñg B2 26b/6, sırruhuniñg B2 29a/6, türbetehuniñg B2 53a/12.*

+nı / +ni Belirtme Durumu Eki: *ķolumnı B2 7a/8, kõngülni B2 57b/6, özni B2 99a/1, sözni B2 121b/5, yükni B2 110a/15, yüzni B2 100b/7.*

+dın / +din Ayrılma Durumu Eki: *gürühdın B2 129a/3, ķoldın B2 30b/8, kõngüldin B2 58a/5, közdin B2 73a/5, özdin B2 19b/7, şubhdın B2 122b/10.*

+ı / +i, +sı / +si Teklik 3. Şahıs İyelik Eki: *ķaşığa B2 20b/14, ķiçesi B2 24a/4, ķolını B2 73a/3, kõnglide B2 82b/5, ķündüzi B2 136b/14, özi B2 20b/13, sözi B2 80b/13, yüzi B2 63a/5.*

-DI Belirli Geçmiş Zaman 3.Teklik Şahıs ve 3.Çokluk Şahıs Ekleri: *bilgürdi B2 162b/2, boldı B2 79b/14, ķoldı B2 24b/4, B2 113a/11, kördi B2 97a/10, köydürdi B2 121a/12,*

olturdu B2 97a/7, öldi B2 147a/8, tapşurdu B2 45a/15, tuttu B2 74b/10, yüzlendürdi B2 93a/9; kiltürdiler B2 119b/6, koydılar B2 42a/4, kördiler B2 52b/13.

-miş Belirsiz Geçmiş Zaman Eki: *bolmuş B2 129b/7, kilürmiş B2 97a/3, ötmüş B2 161a/10.*

-ğıl / -gil, -kıl/- kil Emir Teklik 2. Şahıs Eki: *bolğıl B2 155a/11, körgil B2 75b/5, turgıl B2 153b/15, tutğıl B2 29b/14, yitkürgil B2 11b/6, yörgil B2 121b/4.*

+süz İsimden İsim Yapım Eki: *sütünsüz B2 2a/13, tuyuğsüz B2 70b/10.*

+çI İsimden İsim Yapım Eki: *argamçı B2 147a/1, karaççı B2 114b/15, yolçıları B2 84b/6.*

+KI Aitlik Eki: *burunķı B2 158a/2.*

Yuvarlak Ünlülü Ekler

-ğu Gelecek Zaman Sıfat Fiil Eki: *ķalģu B2 5b/12, salģu B2 39b/10, yanģu B2 80b/3.*

-Gu Gelecek Zaman Çekimindeki Şahıs Eki: *birgümüzdür B2 103b/11, digüm B2 104a/7, ķılģum B2 2b/2, kilģüsü B2 56a/11, kitģüsü B2 100b/4, iyilegümüzdür B2 104a/2 tirilģüm B2 57b/6.*

-DUK Belirli Geçmiş Zaman 1. Çokluk Şahıs Eki:

*ayrıldıḡ B2 130b/11 birdük B2 101b/8, iyledük B2 87a/2,
kildük B2 74b/8, tapşurduḡ B2 113b/8, tiledük B2 159a/3,
yidük B2 140a/10.*

-sUn Emir Teklik 3. Şahıs Eki: *barsun B2 99a/9, birsün
B2 63a/5, bolsun B2 52a/4, ḡalsun B2 114a/13, ḡılsun B2
73b/3, kilsün B2 52b/1, kirsün B2 71a/11.*

-GUñA,-KUñA Zarf Fiil Ekleri: *açḡunça B2 57a/12,
bilgünçe B2 5b/14, birgünçe B2 153b/11, buzulmaḡunça B2
134a/8, çıḡḡunça B2 150a/8, ḡılḡunça B2 56b/9, kilgünçe B2
75b/11, ḡoḡlaḡunça B2 138b/13, tigünçe B2 85b/4, yitkünçe
B2 29a/9.*

-Uḡ Fiilden İsim Yapım Eki: *artuḡ B2 56a/14, buzuk
B2 75b/8, sınıuḡ B2 99a/14, yaruḡ B2 108a/1.*

Fiilden Fiil Yapım Ekleri:

-ür- : *içürdi B2 80b/6, kiçürse B2 12b/11, köçürüp B2
160a/5, tüşürdiler B2 160a/5.*

-dur-/dür-, -tur-/tür- : *aldurup B2 12b/2, kavuşturmay B2 56a/6, kiltürdünġiz B2 88a/13, kiydürdiler B2 46b/8, köydürür B2 57b/6, öltürsek B2 117b/13, yüzlendürdi B2 93a/9.*

-gür-, -kür- : *bilgüredür B2 80a/11, ötkürdiler B2 99a/10, yitkürgil B2 11b/3.*

-güz- : *kirgüzdi B2 85b/10, körgüzdiler B2 9a/3, tirgüzür B2 17a/6, yürgüzdiler 108b/12.*

-mu/-mü Soru Ekleri: *bar mu B2 24a/13, bolur mu B2 109b/13, diy mü B2 119a/2, digey mü B2 121b/11, Qalmağ mu B2 36b/5, oğşa-sa mu B2 40a/12, şundağ mu B2 53a/7.*

4. Türkçe kelimelerin ilk hecesindeki /e/ ünlüsünün Çağatay Türkçesiyle kaleme alınan eserlerin metin yayınında bugüne kadar hem /i/ hem de /è/ olarak gösterildiğini görüyoruz. Çalışmamızda bu sesi /i/ olarak okumayı ve göstermeyi tercih ettik: *birdiler B2 119b/14, irdi B2 122a/1, kiçe B2 122b/8, kiçinġ B2 121a/2, kilür B2 120a/5, kitti B2 122b/7, min B2 126a/5, niçe B2 132a/6, sin B2 131b/1.*

5. Eserde yuvarlaklaşma örnekleri görülmektedir. Bunların birçoğu yuvarlaklaşmaya uğrayan sesin yanındaki ünlü ve ünsüzlerin etkisiyle gerçekleşmektedir.

Gerileyici Ünlü Benzeşmesiyle: Özellikle ikinci hecede yuvarlak ünlü bulunduran iki heceli kelimelerin ilk hecesindeki düz ünlüler, gerileyici ünlü benzeşmesine uğrayarak yuvarlaklaşırlar:

e > ö : *köçürüp B2 101b/4, öksümes B2 85a/9, öyige B2 35a/7, öyürgey-miz B2 79b/11, Töşük B2 31a/12.*

a > o : *oşukça B2 83b/9, oşukmanġ B2 67a/8, ozuklarıdın B2 108a/3, tonumapdur B2 101a/13.*

İlerleyici Ünlü Benzeşmesiyle: İki heceli kelimelerde ilerleyici ünlü benzeşmesi sonucu ilk hecedeki ünlünün etkisiyle ikinci hecedeki düz ünlüler yuvarlaklaşırlar:

ı > o : *boyun B2 101a/10.*

ı > u : *bulutıdın B2 123b/7, kuruġan B2 59b/4, oġudı B2 84b/13, uyup B2 159b/5.*

i > ü : *yörütmesem B2 83b/9.*

Dudak Ünsüzlerinin Etkisiyle: /b/, /m/, /p/, /v/ dudak ünsüzleri ihtiva eden kimi düz ünlülü kelimelerin yuvarlaklaşması metinde bazı örneklerde görülmektedir. Bu örneklerde yer alan /y/ sesi; Eski Türkçe /b/ sesinin önce /w/, ardından /v/ sesine dönüşmüş şeklidir:

öy B2 137b/13, öyürgey-miz B2 79b/11, söyüngil B2 35a/7, söyünçlikdin B2 54a/7.

6. Çağatay Türkçesi metinlerinde yuvarlak ünlülerin düzleşmesi örneklerine çok rastlanır. Bunların bir bölümü kelime tabanlarında, bir bölümü de eklerdedir. Bu örneklere metinde de rastlanmaktadır:

o > a: *savuk* B2 160a/9.

-u > -a: *tola* B2 138b/7.

ü > e: *bölek* B2 38a/4, *bölenip* B2 111a/2, *köterdiler* B2 60a/1.

i > ü: *beri* B2 44a/14, *indemekde* B2 48b/15.

7. Ünsüzle biten iki heceli bazı kelimelere gelen eklerden sonra ek alan kelimenin vurgusunu yitiren orta hecesinin dar ünlüsünün düştüğü görülür:

ağız (*ağzını* B2 83a/15, *ağığa* B2 83b/1, *ağızdın* B2 141b/15).

bağır (*bağrımızı* B2 57a/4, *bağrı* B2 109a/10).

boyun (*boynı* B2 140a/3, *boynığa* B2 129b/7).

*ilig (ilgi B2 20a/2, ilgige B2 5b/1, ilgidin B2 82a/10,
ilgin B2 57a/9).*

kögüs (kögsige B2 122a/1).

*köngül (könglüm B2 47b/4, könglünğni B2 57b/15,
könglige B2 36b/10, könglidin B2 69b/10).*

*oğul (oğlı B2 104b/3, oğluñgızını B2 36b/11, oğlumı
B2 38a/3).*

*orun (ornıda B2 78b/14, ornılarıda B2 23a/4, ornığa B2
48a/7, ornumda B2 94a/11).*

Çağatay Türkçesinde +AgU isimden isim yapım ekinde
v < g değişimiyle birlikte sondaki ünlü +Av olmaktadır.
Metinde bu örnekler şöyledir: *birev B2 132a/4 < biregü, ikev
B2 26b/9 < ikiegü.*

8. Ünlü ile biten bir kelimedden sonra ünlüyle başlayan
başka bir kelime geldiğinde genellikle ikinci kelimenin ilk
ünlüsü düşer ve bu iki kelime birleşerek tek bir kelime gibi
kabul edilir. Bu kullanım son dönem Çağatay Türkçesinde
bulunmaktadır: *bir-e al-> bira'l-madük B2 67a/15, bol-a al->
bola'lğaylar B2 150a/9 çıkar-a al-> çıkara'lmadılar B2
110a/5, qarala-ya al-> qaralaya'lğay-min B2 84b/5, kıl-a al->
kıla'lmay B2 56b/2, kiltür-e al-> kiltüra'lmadım B2 77a/5.*

9. Çağatay Türkçesinde isimlere gelen soru eki +mU yuvarlak ünlüdür. Metinde ise hem düz hem yuvarlak şekliyle görülmektedir: *bar mu B2 58a/6, bar mıdı B2 26b/10, tañġlanı mu B2 121a/5, yoġ mu B2 8a/13.*

Çağatay Türkçesinde fiillere gelen soru eki yuvarlak ünlüdür. Metindeki örneklerde de yuvarlak ünlü şekiller görülür: *cüdā kılay mu B2 15a/5, ifşā kıldı mu B2 139b/1, çıġtıñız mu B2 139b/4, kıalsa mu B2 154b/3, revā tutur mu B2 138b/3, tafşurmadım mu B2 140a/9.*

Ses Özellikleri (Ünsüzler)

10. Metinde ünsüzlerle ilgili dikkati çeken özellikler şöyle yer almaktadır:

/s/ ünsüzü: Türkçe kökenli kelimelerde kalın ve ince sıradan bütün /s/ ünsüzleri sin (س) ile yazılır: *salıp B2 121b/3, savurmak B2 58a/5, sığınıp B2 86a/3, sınıġ B2 99a/14, sin B2 51a/5, siz B2 130a/12, soġtı B2 108b/3, soñġ B2 59a/3, söz B2 121a/10.*

/t/ ünsüzü: Türkçe kökenli kelimelerde kalın ve ince sıradan /t/ ünsüzleri te (ت) ile yazılır: *aytur B2 96b/2, tapşurdum B2 94b/10, tarıdım B2 6a/13, taş B2 104a/7, teñġizni B2 88b/11.*

/ŋg/ ünsüzü: Türkçe kökenli kelimelerde geniz n'si /ŋg/ (ن) işaretiyle gösterilmektedir: *aŋğlandı B2 77a/3, köŋgli B2 49b/9, miŋg B2 79b/5, yaŋğlıg B2 7a/8.*

11. Metinde ünsüz değişmeleri son dönem Çağatay Türkçesi özelliklerini yansıtmaktadır:

/b-/ > /m-/ Değişmesi:

Kelime başındaki /b/ sesi genellikle korunmuştur: *bağır B2 161a/9, bar B2 161b/5, barça B2 16a/14, birdi B2 24b/4, buzdu B2 143a/10.*

Ancak bu ses, /n/ ve /ŋg/ seslerinden önce bazı kelimelerde /m/’ye dönüşür: *min B2 143b/9, mindürüp B2 33a/8, miŋg B2 147a/5, muŋga B2 152a/7, muŋça B2 24b/1, munda B2 99a/4, mundağ B2 26b/7, mundın B2 156a/1, muni B2 152b/11, muniŋg B2 25a/15.*

/-b-/ /-b/ > /-w-/ /-w/ > /-v-/ /-v/ Değişmesi:

Eski Türkçenin iki ünlü arasında veya kök sonundaki /b/ sesi, Karahanlı Türkçesinde /w/, Harezmi Türkçesinde /w/, /v/ sesine Çağatayca Türkçesinde ise /v/’ye dönüşür: *kağuşturdılar B2 24a/5, tive B2 62a/11.*

Eski Türkçe /b/ ünsüzü ile yazılan *eb, ebir-, seb-* kelimesi, metinde *öy, öyür-, söy-* şeklinde geçmektedir: *öyide*

B2 138a/1, öyige B2 35a/7, öyrüp B2 74a/11, söyüngil B2 35a/7.

/b/ ünsüzü, “*tilbe*” kelimesinde korunmuş (*tilbeler B2 58a/3*), “*sub*” kelimesinde ise düşmüştür (*su B2 71a/6*).

/p/ > /f/ Değişmesi:

Çağatay Türkçesinin önemli ses özelliklerinden biri olan /f/ < /p/ değişimi, başlangıçta Nevâyî’den itibaren üç kelimedede tofrağ < toprağ, yafrağ < yaprağ, ofrağ < oprak görülmektedir. Bu değişim Nevâyî’den sonra ise Çağatay Türkçesinde farklı örneklerde de yer almaktadır. Metinde Türkçe kelimelerde bu değişim bazı kelimelerde kararsız bir biçimde görülmektedir: *taptılar B2 14b/14 ~ taftılar B2 10a/4, kıpup B2 19a/10 ~ kıfup 94a/15, bitidiler B2 27a/15 ~ fitidiler 25a/13.*

Bazı örneklerde ise kelimenin sadece /f/’li biçimleri bulunmaktadır: *tofrağ B2 108a/6 ~ tofrağ B2 159a/12, fıçakladılar B2 31b/2.*

/f/ > /p/ Değişmesi

Çağatay Türkçesinin devamı niteliğinde değerlendirilen Yeni Uygur Türkçesine Arapça ve Farsçadan girmiş kelimelerdeki /f/ ünsüzü /p/’ye dönüşür: *pelsepe < felsefe, epsūs < efsūs, terep < taraf, peket < fakat, aptap < āf-tāb, pil <*

fîl (Öztürk, 2010: 18-19). Tezkire-i Azîzân'da bu değişim Arapça ve Farsça kelimelerdeki bazı örneklerde ikili kullanım şeklindedir: *pend B2 156a/11 ~ fend B2 160a/3*, *perîşân B2 65b/2 ~ ferîşân B2 77a/13*; *pâyetaht B2 22a/3 ~ fâyetaht B2 11a/8*; *peydâ B2 73a/7 ~ feydâ B2 69b/12*.

“Türkiye Türkçesi’nde p ile başlayan, fakat aslî şekli b’li olan bazı kelimeler Uygur Türkçesi’nde aslî şekle uygundur: Uygur Türkçesi: baha, bars, bürge, but, bazar.” (Öztürk, 2010: 18).

Bu özellik metinde tespit edilmiştir: *hûn-bahâ* (diyet, kan pahası) *B2 106a/5*, *bâzâr* içre (pazar içinde) *B2 141a/1*. *But* kelimesinin de *fit* olarak kullanıldığı görülmektedir: *futlarığa (butlarına) B2 84a/2*.

/-d-/ , /-d/ > /-d-/ , /-d/ > /-y-/ , /-y/ Değişmesi:

Eski Türkçe kelime içi ve kelime sonundaki /d/ sesi, Karahanlı Türkçesinde /d/ ve Harezmi Türkçesinde /d/, /y/, Çağatay Türkçesinde ise ilk devir eserlerindeki bazı istisnalar dışında /y/ olur. Metindeki örnekler şunlardır: *ayağ B2 20a/12 ~ ayakını B2 100b/2*, *ayrıldı B2 45a/13*, *kağğudın B2 100a/15*, *keyin B2 123a/1*, *kiyip B2 36a/10*, *qoyup B2 36b/15*, *küyev B2 34b/8*.

/-ğ-/ , /-ğ/ > /-w-/ , /-w/ > /-v-/ , /-v/ Değişmesi:

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde /ğ/ ünsüzü, Harezmi Türkçesinde /w/, /v/ Çağatay Türkçesinde ise /v/ olur. Metindeki örnekler şunlardır: *savuk B2 160a/9*, *yavuk B2 12a/3*. Bu ses “kağun” kelimesinde korunmaktadır: *kağun B2 6a/13*.

Bu değişmeye paralel olarak kelime sonundaki +AgU ses grubu +Av ses grubuna dönüşmüştür: *birev B2 161b/14*, *ikev B2 26b/9*, *üçevlen B2 71a/9*.

/-k/ , /-k-/ ~ /-ğ/ , /-ğ-/ Nöbetleşmesi

Çağataycada kelime sonundaki /k/ ve /ğ/ seslerinin kullanımında karışıklık söz konusudur. Metinde bu karışıklık hem kelime köklerinde hem de eklerin kullanımında görülmektedir: *andağ B2 35b/13 ~ andağ B2 41b/13*, *ayağını B2 100b/2 ~ ayağığa B2 36a/1*, *katık B2 152a/10 ~ katığ B2 152a/14*, *kuçağımda B2 15a/4 ~ kuçağığa B2 36b/1*, *kurug B2 26a/1 ~ kuruk B2 160a/15*, *şundağ B2 27b/2 ~ şundağ B2 53a/7*, *tofrağ B2 159a/12 ~ tofrağ B2 159b/3*.

Bu karışıklık isimden sıfat yapım +līg/ +lig ve isimden isim yapım eki +lık/ +lik'in kullanımında da görülmektedir: *aılığ B2 13b/4 ~ aılık B2 6a/8*, *mübārek-bādılığ B2 47a/1 ~ mübārek-bādılık B2 47a/9*, *şümlügdin B2 53b/14 ~ şümlüğe B2 54a/10*, *zebūnlugını B2 81a/13 ~ zebūnluk B2 103a/13*.

/-k-/ > /-h-/ Değişmesi:

Çağatay Türkçesinde /k/ sesinin /h/ sesine değişimi birkaç kelimedede görülmektedir. Metinde şu örneklere rastlanmaktadır: *aḥşam B2 147b/6, oḥşasaḥ B2 18b/8, taḥı B2 5a/11, toḥtattılar B2 76a/2, Toḥta B2 159a/1, yaḥşı B2 54a/2.*

/-ng-/ > /-g-/ Değişmesi:

Bir örnekte bu değişim görülmektedir: *yalḡuz B2 122a/3.*

/t-/ > /d-/ Değişmesi:

Çağatay Türkçesinde kelime başındaki /t-/ sesleri korunmaktadır. Özellikle Nevâyî'den sonraki dönem eserlerinde birkaç kelimedede /d-/'li örnekler görülmektedir. Metinde tutarlı bir şekilde görülen /d-/'li örnekler şunlardır: *didiler B2 7a/14, dik B2 93b/1.*

Ayrıca /t-/ sesinin ikili kullanımları da metinde görülmektedir: *turur B2 97b/15 ~ durur B2 7b/3, tüz B2 93b/1 ~ düz B2 121b/12.*

/s-/ > /ç-/ Değişmesi:

Çağatay Türkçesinde bu değişim, nadiren rastlanan bir değişimdir. Gerileyici benzeşme sonucu ortaya çıkmaktadır.

Metinde kelime başındaki /ç-/ > /s-/ örnekleri şunlardır: *çıçğan B2 149b/13, çıırmap B2 34b/13.*

/ç-/ > /ş-/ Değişmesi:

Çağatay Türkçesinde /ç/ ünsüzüyle biten kelimeler -tl görülen geçmiş zaman eki aldıklarında /ç/ sesi /ş/ olur. Metinde ise bu özellik kelime kökünde ikili şekilde şu örneklerde görülmektedir: *Artuç B2 99b/9 ~ Artuş B2 69b/14, keş bolğunça B2 147a/7 ~ keş boldı B2 158a/12, taşkarı B2 78b/7 ~ taçkarı B2 44b/1.*

/-z/ > /-s/ Değişmesi:

Çağatay Türkçesinde geniş zamanın olumsuzunda tonlu /z/ ünsüzü tonsuzlaşarak /s/ olur. Metinde geniş zamanının olumsuz çekimleri hep -mAs şeklindedir: *bolmas B2 59a/7, çıkmas-miz B2 76a/5, irmes-min B2 156b/8, kılmas-sizler B2 28a/12, birmesler B2 86a/5.*

Metinde bu kullanım ayrıca kelime kökü olarak da ikili şekliyle kullanılmaktadır: *istep B2 100a/12 ~ izdep B2 57a/14.*

12. Çağatay Türkçesinde çoğunlukla sayı isimlerinde ünsüzlerde ikizleşme görülmektedir. Metinde şu örnekler yer almaktadır: *ikki B2 59a/15, ottuz B2 136b/2, sekkiz B2 136b/14, tokkuz B2 76a/1.*

13. Metinde bazı ünsüzlerin düştüğüne dair örnekler de bulunmaktadır:

/b-/ , /-b/ > Ø

Çağatay Türkçesindeki bol- fiilinin baştaki ünsüzünün düşmesiyle ortaya çıkan ol- biçimi örneğinin metinde kullanıldığı görülmektedir: *kısmet oldu B2 57a/8, tamām olğay B2 64b/3, haber-dār olup B2 87b/13*

Eski Türkçe sub kelimesi, Çağatay Türkçesinde su biçimine dönmüştür. Metinde de su şeklinde yer almaktadır: *su B2 112b/5*. Ayrıca *su* isim kökünün üzerine +la isimden fiil yapım ekinin geldiği, *sula-* fiil yapısı da metinde kullanılmaktadır: *sulağan iken B2 161a/2*.

/-l-/ ~ Ø

Çağatay Türkçesinde "kiltür-" kelimesindeki /l/ sesinin kimi kullanımlarda düştüğü görülmektedir. Metinde bu kelimenin ikili kullanımına dair örnekler bulunmaktadır: *ğanîmet kiltürse B2 66a/8, hidâyetke kitür B2 162a/12*.

/-r-/ ~ Ø

Bu ses düşmeye meyilli bir yapıya sahiptir. Metinde birkaç kelimedede düştüğü, özellikle ek fiilin ünsüzünün sıklıkla düştüğü görülmektedir, ikili kullanımlara örnekler şunlardır: *bile B2 118a/1 ~ birle B2 155a/15, bilen B2*

68a/13 ~ birlen B2 44a/11, idiler B2 152a/7 ~ irdiler B2 161b/5, iken B2 25a/14 ~ irken B2 15b/12, imiş B2 70a/6 ~ irmiş B2 58a/1. Metinde yer alan tek şekilli örnekler: *ķutķarǵalı B2 114a/5, ķutķarmaķ B2 142a/1, ķutulmay B2 136b/10, ķutulsa B2 151a/6.*

/-g-/, /-ķ-/ > Ø

Bu ses klasik Çağatay Türkçesi sonrası metinlerinde düşme eğilimindedir. Kimi eserlerde ise her iki biçim birlikte kullanılır. Metinde bu sesin düşmüş olduğu örnekler şunlardır: *eşekdin B2 22b/7, kirek B2 10a/15.*

Vezin gereği +GA yönelme durumu ekinin iyelik eklerinden sonra ünsüzünün düştüğü görülmektedir: *başıma B2 118a/8, etvārıma B2 14a/3.*

14. Çağatay Türkçesinde kimi kelimelerde ünsüzlerin yer değiştirmiş biçimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Metindeki örnekler: *örgeñipdürler B2 27a/12, yağmur B2 48b/4.*

15. Metinde /ı/ ve /i/ ile başlayan birkaç kelimedede ön seste /y/ türemesi görülür. Metindeki örnekler şöyledir: *yıĝaç B2 33a/8, yıĝladım B2 55b/6, yıraķ B2 97b/5. “yiber” kelimesinde ise ikili biçim görülmektedir: yiberdiler B2 83b/5 ~ iberdiler B2 84b/15.*

16. Metinde ünlüyle başlayan bazı kelimelerin başında /h/ sesi türemiştir: *höl B2 160a/13, hürküp B2 118b/8, hürkütüp 151a/3.*

VI. Dikkati Çeken Diğer Bazı Yazım, Ses ve Şekil Özellikleri

17. Tezkire-i Azîzân, Doğu Türkçesi dönem özelliklerini göstermektedir. Ancak metinde kimi yerlerde Batı Türkçesi ses özellikleri görülmektedir:

Türkçe kökenli *aṭ*, *aṭlıĝ* ve *aṭlan-* kelimelerinde /t/ ünsüzünün tı (ط) ile yazıldığı örnekler bulunmaktadır: *aṭ B2 106b/10, aṭdın B2 154a/4, aṭĝa B2 149b/2, aṭları B2 53b/9, aṭların B2 158b/1, aṭlanıp B2 19a/11, aṭlıĝ B2 13b/4, aṭnı B2 152a/13.*

bol- ~ol- yardımcı fiilinin durumu bakımından, metinde bol- şekli hâkimdir. ol- şekline seyrek olarak rastlamak mümkündür: *kısmet oldı B2 57a/8, tamâm olĝay B2 64b/3.*

Eski Türkçe kelime sonu +G/+K sesi, Batı Türkçesinde iki heceli kelime sonlarında düşer. Bu ses Doğu Türkçesinde ise korunur. Metinde bir kelimedede bu ses özelliğinin ikili kullanımı bulunmaktadır: *çerigi B2 152b/12 ~ çerisi B2 105b/2.*

Çağataycadaki bazı fiil çekim ekleri hakkında Eckmann şöyle demektedir:

“Oğuzcadan (azericeden) alınmış fiil şekilleri (her şeyden önce şiirde, nadiren nesirde de geçer):

a) *-(a, u)r-am/- (e,ü)r-em: alur-am ‘alırım’, bilür-em ‘bilirim’ (çağ. alur min, bilür min); menfisi: alman ‘almam’, bilmen ‘bilmem’ (çağ. almas min, bilmes min), nadiren -manam: tapmanam ‘bulmam’ (çağ. tapmas min); -mañg/-meñg: bilmeñg ‘bilmezsın’ (çağ. bilmes sin).*

b) *-miş-am/-miş-em: almış-am ‘almışım’, körmiş-em ‘görmüşüm’ (çağ. almış min, körmiş min); -miş-añg/-miş-enğ: asmış-añg ‘asmışsın’ (çağ. asmış sin).” (ECKMANN 2003b: 143).*

Eckmann’ın bu tespiti, metinde şiirlerin olduğu kimi yerlerde bizim tarafımızdan da gözlemlenmiştir:

*B2 35b-13: añğlaman kim hūr mu irkin melek mü yā perī
kim beşer cinside andağ körmedük zībā yigit*

*B2 118b/15: kıysı bir derdim beyān iyley ki kıysı külfeti
Bilmen āyā kilmegey mundağ birevge
miḥneti*

*B2 36a/5: kimse bilmes ki ne nisbet yārdın ayrılmışam
bülbül-i şūrīde-min gül-zārdın ayrılmışam*

18. Yeni Uygur Türkçesinde bazı iki heceli Türkçe kelimelerin dar ünlüyle biten hecesindeki ünlünün genişlediği görülür (Öztürk, 2010: 14). Metinde bu özellik; *alta*, *yette*, *yigirme*, *toğra*, *tola* kelimelerinde görülmektedir: *alta ayda B2 64b/2*, *yette kün B2 19a/11*, *toğra turdı B2 83b/1*, *yigirme ottuz qadem B2 154b/13*, *tola B2 138b/7*.

19. Metinde çekim ekleri ve yapım eklerinin ayrı yazılmış olduğu örnekler bulunmaktadır:

Çokluk eki +lAr eki ile örnekler: *düşmenler B2 30b/3*, *ehl-i memleketler B2 22b/14*, *ni'metler B2 40a/7*, *hatunlar B2 58b/12*.

Çokluk ekinin üzerine hâl eklerinden birinin geldiği durumlarda da +lAr ekinin ayrı yazıldığı örnekler görülmektedir: *nâ-mahremlerdin B2 59b/7*, *kiçelerde B2 96a/15*, *işlerni B2 139a/2*, *müslmānlarğa B2 144b/9*, *imāmlarınıĝ B2 85a/8*.

Hâl eklerinin ayrı yazıldığı örnekler: *İslāmni B2 89a/14*, *hāletni B2 146b/7*, *halkğa B2 86b/2*, *cedelge B2 87b/13*, *teşvîşde B2 86a/14*, *vaqtda B2 114a/8*, *yolınıĝ B2 153b/8*, *lebniĝ B2 150a/4*.

+rAK karşılaştırma eki: *katıgraq B2 56b/10*.

+IIK isimden isim yapım eki ve +IIG isimden sıfat yapım eki: *dervişlik B2 16a/2, âsânlık B2 22a/3, şecâ'atlig B2 33a/11, başlıg B2 97b/1.*

-dUr bildirme eki: *şâbitdür B2 126a/11, helâldür B2 133a/2.*

VII. Sonuçlar

Bu çalışmada Muhammed Sâdık Kâşgarî'nin Tezkire-i Azîzân adlı eserinin dört nüshasının karşılaştırmalı olarak değerlendirilerek ortaya konan metninin, dil özellikleri incelenmiştir.

Tezkire-i Azîzân'ın dili Çağatay Türkçesidir. Son dönem Çağatay Türkçesinin dil özellikleri metinde tespit edilmiştir.

Ünlülerin yazımında karşılaşılan son dönem Çağatay Türkçesi metinlerinde görülen Arapça ve Farsça kelimelerin orijinal hallerinde bulunmayan ünlülerin, metinde bir ünlüyle temsil edildiği görülmektedir.

Eklerin kullanımında Türkçe kökenli kelimelerde kalınlık-incelik uyumu vardır. Arapça ve Farsçadan geçmiş olan kelimelere genellikle kalın ünlülü eklerin geldiği

görülmektedir. Metinde beş ekle ilgili örnekler genellikle kalın ünlülüdür.

Metinde düzlük-yuvarlaklık uyumu tam değildir. Kök halindeki kelimelerde uyumun olmadığı örnekler görülmüştür. Ek düzeyinde ise sadece düz ünlülü olan on ek, sadece yuvarlak ünlülü olan on bir ek tespit edilmiştir.

Tezkire-i Azîzân'da yer alan ses olayları dil çalışmaları açısından önem arz etmektedir. Gerileyici ve ilerleyici ünlü benzeşmelerini, dudak ünsüzlerinin etkilerini örnekleyen kullanımlar bulunmaktadır. Orta hece ünlüsünün düştüğü, ünlü ile biten bir kelimedenden sonra ünlüyle başlayan başka bir kelime geldiğinde genellikle ikinci kelimenin ilk ünlüsünün düştüğü ve bu iki kelimenin birleşerek tek bir kelime gibi kabul edildiği örnekler metinde yer almaktadır.

Metinde son dönem Çağatay Türkçesinde tespit edilen ünsüz değişimlerinin örnekleri görülmektedir. Bazı örneklerde Batı Türkçesinin kullanım biçimlerinin olması dikkat çekicidir. Yeni Uygur Türkçesinde bazı iki heceli Türkçe kelimelerin dar ünlüyle biten hecesindeki ünlünün genişlemesi olayına dair örnekler metinde *alta, yette, yigirme, tola, toğra* örneklerinde görülmektedir.

Bazı çekim ve yapım eklerin ayrı yazılması önemli bir özellik olarak tespit edilmektedir.

Sonuç olarak bu çalışmada Muhammed Sâdık Kâşgarî'nin Tezkire-i Azîzân adlı eserinin dört nüshasının karşılaştırmalı olarak değerlendirilerek ortaya konan metninin dil özellikleri incelenmiştir. Bu çalışma ile Muhammed Sâdık Kâşgarî'nin Tezkire-i Azîzân adlı eserin Çağatay Türkçesi son dönem dil özelliklerinin ve özellikle Yeni Uygur Türkçesine yakın benzerliklerin olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmanın, son dönem Çağatay Türkçesi hakkında var olan çalışmalara katkı sağlamasını, alana dair yeni araştırmalara da kaynaklık etmesini ümit etmekteyiz.

Kaynaklar

Argunşah, M. (2015). *Çağatay Türkçesi*, İstanbul: Kesit Yayınları.

Çelik, M. B. (2012). Saidiye Hanlığı ve Hocalar Devri Kaynakları, *History Studies*, (4): 65-89.

Çoşkun, M.V. (2017). *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.

Dmitrieva, L.V., Muratov S.N. (1975). *Opisanie Tyurkskikh Rukopisey Instituta Vostokovedeniya*, Moskova.

Duğlat, M. H. (2006). *Tarih-i Reşidî: Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi*, (çev. Osman Karatay), İstanbul: Selenge Yayınları.

Eckmann, J. (2003a). *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay Karaağaç), Ankara: Akçağ Yayınları.

.....(2003b). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (haz. Osman Fikri Sertkaya), Ankara: TDK Yayınları.

Gedik, S. (2011). Son Dönem Çağatay Şairi Baba Rahim Meşreb'in Kitab-ı Mebde-i Nur Mesnevîsi'nin Dil Özellikleri. *Turkish Studies - International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/3, Summer, 1369-1400.

Hofman, H.F. (1959). *Turkish Literature: A Bio-Bibliographical Survey*. Utrecht.

Kâşgarî M. S. (1988). *Tezkire-yi Azîzân*, (haz. Nicat Muhlis, Şemsidin Emet), Kaşgar: Kaşgar Uygur Neşriyatı.

Kâşgarî M. S. (2006). *Tezkire-yi Azîzân*, (ed: A. Q. Müminov), Almatı: Daik-Press.

Kumru, C. (2016). *Muhammed Sâdık Kaşgârî'nin Tezkire-i Hâcegân Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

.....(2017). Tezkire-i Hâcegân'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi, *Ulakbilge*, C.5, (14): 1247-1267.

Kurban, İ. (1992). *Hocalar Devri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

..... (1995). *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara: TTK Yayınları.

Muginov, A. M. (1962). *Opisanie Uyurskih Rukopisey İnstituta Naradov Azii*, Moskova: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı.

Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (çev. İktil Kurban), Ankara: TDK Yayınları.

Öger, A. (2010). Uygur Türkleri Arasında Tezkirecilik Geleneği ve 18. Yüzyılda Yazılmış Bir Tezkire Örneği: Tezkire-i Ezizân, *Klasik Türk Edebiyatında*

Biyografi, Sempozyum Bildirileri, Ankara: Atatürk
Kültür Merkezi Yayınları, 533-543.

.....(2020). *Uygurların Dinî, Siyasî ve Kültür Tarihinde
Derin İz Bırakan Seyid Âfâk Hoca ve Tezkiresi*,
Ankara: Gazi Kitabevi.

Öztürk, R. (2015). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara:
TDK Yayınları.

Minoru, S. (2010). Three Groups of Tadhkira-i Khwajagan:
Viewed from the Chapter on Khwaja Afaq, *Studies
on Xinjiang Historical Sources in 17-20th Centuries*,
(edited by James A. Millward, Shinmen Yasushi,
Sugawara Jun), (12): 9-30.

Shaw, R. B. (1897). The History of the Khojas of Eastern
Turkistan Summarised From The Tazkira-i
Khwajagan of Muhammad Sadiq Kashghari (ed.
with introduction and notes by N. Elias), *Published
as Supplement to the Journal of the Asiatic Society
of Bengal*, (LXVI/1): 1- 67.

.....(2014). *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*, (çev.
Fikret Yıldırım), Ankara: TDK Yayınları.

Tashbayeva S. (2016). *Uygur Edebiyatından Bir Tezkire
Örneği Tezkire-i Azizan (Transkripsiyon, Çeviri*,

Dizin), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,
Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tosun, N. (2011). *Türkistan Dervişlerinden Yâdigâr -Orta Asya Türkçesiyle Yazılmış Tasavvufî Eserler-*
İstanbul: İnsan Yayınları.

Tuğ, K (2004). *Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi*,
Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek:
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü.

.....(2013). XVII-XVIII. Yüzyıllarda Doğu Türkistan'da
Eğitim, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*,
(2/1): 298-307.

Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim
Kitabevi Yayınları.